

is nog veel te verklaren overgebleven en een aantal suggesties verdient een nadere analyse. Intussen is het ook goed er weer eens aan te worden herinnerd, dat met cijfers lang niet alles kan worden verklaard. En te kunnen constateren, dat zelfs gebrekkig materiaal bruikbaar is om een belangwekkende oriëntering in de demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw mee samen te stellen. De charme en de gebreken van een tussenbalans waarin nog legio posten moeten worden bijgesteld liggen beide in dit boek voor het oprapen.

P.D.'tHart

R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, V, De kerk der hervorming in de negentiende eeuw: de strijd voor kerkherstel* (Baarn: Ten Have, 1978, 400 blz., geïll., f45,-, ISBN 90 259 0107 7).

In 1960, toen deze schrijver, door ernstige doofheid gehandicapt, zijn werk als predikant moest neerleggen en de opdracht kreeg, de geschiedenis van de hervormde gemeente van Amsterdam te beschrijven, verscheen van de hand van de socioloog W. H. Vermooten een boek over *Hervormd Amsterdam en zijn maatschappelijke achtergrond in de 19e en 20e eeuw*. Wie deze studie nu nog eens te voorschijn haalt, en verrast merkt dat ooit J. M. den Uyl zijn kritisch oog erover liet gaan, wordt in het 'ten geleide' van W. Banning getroffen door de constatering: 'in Amsterdam hebben zich sociale, politieke, geestelijke processen afgespeeld, die representatief zijn voor elk urbanisatieproces... dus radicalisering'. Banning ziet drie tendenties: enorme afval, onbewogen conservatisme en een pioniersgroep, en hoopt dat Vermootens boek een shockwerking zal hebben.

Het was te verwachten dat de schrijver van *Ook dat was Amsterdam* zeker in dit vijfde deel dat nagenoeg dezelfde tijd behandelt als Vermooten deed, hierop zou ingaan. Hij blijkt er niet erg tevreden mee en vindt dat Vermootens boek 'zich als een sociologische studie aandient, maar voor een groot gedeelte een niet weinig eenzijdige kerkgeschiedenis is' (371). Wie zoiets zegt, lokt dan wel uit dat de lezers naar de veelzijdigheid van zijn eigen geschiedverhaal gaan vragen. Uit de ondertitels van zijn boeken is inmiddels wel gebleken dat hij een duidelijke lijn vanaf 1578 ziet lopen. Deel I (1965) en deel II (1967) heetten nog tamelijk algemeen *de kerk der hervorming in de gouden eeuw*, deel III (1971) over de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg echter als aanduiding *nabloei en inzinking*, deel IV (1974) over de achttiende eeuw *de grote crisis*, en in deze visie past helemaal dat deel V nu *de strijd voor kerkherstel* wil behandelen. De titel van de eerste delen wilde aanduiden dat inderdaad de periode van 1578 tot circa 1650 een gouden tijd voor de kerk der hervorming is geweest. Want wie het woord herstel in de mond neemt, is ervan overtuigd dat er eenmaal een gezonde kerk heeft bestaan. De schrijver licht de ondertitel uitvoerig toe (15-17); hij erkent dat zijn gegevens vooral gingen over predikanten en kerkeeraadsleden en niet over gewone gemeenteleden, dat er ook een belichting vanuit de sociale ontwikkelingen mogelijk zou zijn, maar meent dat in deze eeuw een 'kerkelijk vraagstuk' bestond, omdat de organisatie 'niet deugde' en de kerk 'niet vrij was in haar handelen'. De enige oplossing voor dat vraagstuk vindt hij het herstel van een belijdende volkskerk. Wat die volkskerk dan is, komt later ter sprake (67): een kerk die historisch met het volk is 'samengeweven', die zich voor het volk verantwoordelijk weet 'en het als gedoopt beschouwt' en die de overheid eraan herinnert, dat 'ons volk... een christelijke natie is'. Dat zijn ondubbelzinnige geloofsuitspraken en waartoe die overtuiging bezielen kan, tonen alle vijf delen van Evenhuis' werk. Maar die doop? Die overheid? Die geschiedenis? Er blijft alleen als na te reke-

nen werkelijkheid over, dat die kerk zich voor het hele volk verantwoordelijk weet. Maar het trieste is, dat de officiële kerkelijke vergaderingen ofwel de besturen te Amsterdam die verantwoordelijkheid alleen toonden in protesten tegen pleziertreinen op zondag en tegen de kermis, en dat ze zwegen over de huisvesting of over de werkgelegenheid in deze snel groeiende stad. Dat zit ook de schrijver hoog, maar hij vindt dat wanneer individuele gemeenteleden en predikanten tegen de sociale misstanden protesteerderrof hulp in de vorm van voedsel en kleding verleenden, de kerk toch wel het een en ander gedaan heeft. Achter zo'n redenering zit een andere opvatting aangaande de kerk, dan Vermooten had.

De auteur kent de bronnen veel te goed, om niet te weten dat de kerk ook onder de republiek allerminst vrij in haar handelen was. Vandaar dat hij dit deel opent met zijn teurstelling erover uit te spreken dat de hervormde kerk, toen in 1795 de staat de banden losmaakte, geen enkel initiatief heeft ontplooid. Toen kon het immers, politiek beschouwd. Maar de kerk zat ideologisch-theologisch en ook sociologisch meer vast aan de status quo dan de schrijver graag waar wil hebben. Zijn kerkrechtelijke interesse doet hem na dit hoofdstuk over de Bataafse en Franse tijd een stuk inlassen over 'het einde van de classis Amsterdam', dus de invoering van de reglementen uit 1816. Met kennelijke liefde behandelt hij het Réveil, waarin Da Costa de centrale figuur was. De kerk in het tweede kwartaal was naar zijn zin al te rustig, en de Afscheiding van 1834 bleef te Amsterdam beperkt van omvang. In het derde kwartaal krijgen de nieuwe vormen van zondagsbesteding en ook de aprilbeweging een uitvoerige beschrijving. Dan volgen de 'medische' en de 'juridische' weg tot kerkherstel - voor buitenstaanders vrij onduidelijke termen, maar met medisch is bedoeld dat de toestand zou verbeteren door medicijnen als goede prediking, en met juridisch dat de verbetering alleen mogelijk was door het uitoefenen van leertucht. Inmiddels waren er binnen de hervormde kerk immers zeer uiteenlopende theologieën ontstaan, en door de coöptatie van de kerkeraad kon lange tijd een tamelijk 'verlichte' visie overheersen zonder dat de meerderheid van de gemeenteleden daar nu zo bijzonder op gesteld was. Toen aan die coöptatie een einde werd gemaakt en via een getrapte verkiezing die gemeenteleden hun invloed op de samenstelling van de kerkeraad konden laten gelden, veranderde de situatie op slag: de in 1868 beroepen 'moderne' predikant Van Gorkom ging in 1875 tamelijk teleurgesteld over naar de remonstranten, de eerstvolgend beroepene in 1870 was Abraham Kuyper. Met een beschrijving van diens optreden eindigt het boek. In een epiloog schetst de auteur nog kort het verlaten van de kerk aan de linkerkant door de stichting van de 'vrije gemeente' onder de gebroeders Hugenholtz, en de eerste tekenen van een uittocht aan de andere zijde: de doleantie. Maar hij hoopt dat degene die zijn werk zal voortzetten, wel zal moeten beginnen met een hoofdstuk over die doleantie maar aan het eind een hereniging kan vermelden.

Hereniging, ja maar dan van wat er nog over is. Het hoe en waarom van de veel massaler uittocht naar de niet-kerkelijkheid, waarover Banning en Vermooten schreven, komt in dit boek weinig aan de orde. De belangstelling van de schrijver lag elders. Hij houdt van 'de kerk der hervorming' en vraagt daarom niet, of die titel wel alleen toekomt aan de Nederlandse hervormde gemeente in de negentiende eeuw. En zo'n brede betiteling maakt altijd nieuwsgierig hoeveel ruimte er blijft voor andersdenkenden en niet-gelovigen, als volk en kerk samen moeten vallen. De beschouwingen over de hervormde synode in 1945 gaan eraan voorbij dat al eerder de afgescheidenen, de dolerenden en de gereformeerde kerken hun landelijke synoden hebben gehouden: zij horen blijkbaar niet (meer) bij 'de kerk der hervorming'.

Evenals in de vorige delen is de auteur op zijn best als hij uit de archieven citeert. Uit de literatuur haalde hij rijp, groen maar ook verdord materiaal. Heel gewaagd acht ik het, de

ideologie van de Fransen in 1795 gelijk te stellen aan die van de Duitsers in 1940 (27), onjuist is de voorstelling alsof de gezangenmakers al in 1803 naar Schimmelpenninck reden (30), Willem I is in 1813 heus nog niet tot koning uitgeroepen maar tot soevereine vorst (161), J. P. Heije kon echt nog niet de muziek maken bij 'Wij leven vrij' want hij was in 1816 pas zeven jaar (62, de componist is J. W. Wilms), minister-president Schermerhorn is ten onrechte voorzien van de voorletters van zijn naamgenoot, de anarchistische dominee N. Schermerhorn (366), ds. Cramer stierf niet in 1913 maar in 1895 als Utrechts hoogleraar (308).

Lag het werkelijk alleen aan die inderdaad elitaire kerkelijke organisatie, dat de kerkeraad bleef ruziën terwijl de bevolking groeide? De toeneming van het percentage der doopsgezinden (369) zou ik niet aan de overgang van moderne hervormden tot hun groep toeschrijven want die voegden zich net als Van Gorkom meer bij de remonstranten; het cijfer wijst op migratie van Noordhollandse en Friese plattelanders naar Amsterdam. Als inderdaad de hervormde kerk de groei van de stad procentueel tot 1900 bijhield, waar kwamen die migranten dan vandaan en wat werd er kerkelijk voor hun gedaan? De vragen van Vermooten zijn met de opmerking dat hij zo eenzijdig was, nog niet beantwoord. En intussen heeft ook Van Tijn nog enig materiaal aangedragen! Amsterdam is radicaal, polariserend: bij het beroepen van predikanten valt het op dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Haag of Utrecht de 'ethische' richting zelden aan bod kwam, die wilde ingaan op de vragen van de nieuwe wetenschappen zoals de modernen deden, maar tegelijk vasthielden aan de traditionele belijdenis.

Zo laat ook deze theologische kerkgeschiedenis vragen open, en zou toch 'gebrek aan visie' een betere titel zijn geweest dan 'de strijd voor kerkherstel'. Maar mag men dat de schrijver, die al circa 1930 deelnam aan het 'Verbond tot Kerkherstel' onder leiding van de Groningse hoogleraar Haitjema, verwijten? Haitjema publiceerde in 1964 *De nieuwere geschiedenis van Neerlands kerk der hervorming*. Diezelfde visie staat achter de vijf delen over Amsterdam. Die visie maakt ook dit vijfde deel tot een zeer persoonlijk boek, uitstekend leesbaar als een 'groot vertelboek over hervormd Amsterdam', waarbij de schrijver iedere lezer die een beetje de termen of de situaties herkent, dwingt om een standpunt in te nemen en waarin hij stapels wetenswaardigheden en verhelderende anecdotes opdist die ons doen beseffen hoe hij zich beperken moest om binnen de omvang van dit boekdeel te blijven en het herdenkingsjaar van de alteratie, 1978, te halen. En het zou de moeite waard zijn, ook de ontwikkelingen na 1878 nog eens vanuit dezelfde overtuiging beschreven te krijgen, en dan even mooi uitgeven!

O.J. de Jong

F. J. A. Broeze, *De stad Schiedam. De Schiedamsche Scheepsrederij en de Nederlandse vaart op Oost-Indië omstreeks 1840* (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, LXXX, ook uitgegeven als proefschrift Leiden, ISBN 90 247 2049 4; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978, xviii + 350 blz., f75,-, ISBN 90 247 2025 7).

Een rehabilitatie van de Nederlandse reders uit het begin van de negentiende eeuw, dat is wel de voornaamste conclusie die de lezer na kennismaking met dit boek zal trekken. Broeze benadert de geschiedenis van de vaart op Nederlands-Indië vanuit een individuele rederij: de Schiedamsche Scheepsrederij. Een dergelijke aanpak wordt door hem het meest vruchtbaar geoordeeld om de geschiedenis van een bedrijfstak in het geheel te leren kennen. Het geeft de auteur in ieder geval de gelegenheid om, zoals hij zich in zijn inleiding